

Көчкөнов А.

**ТУЯК ЫРЧЫНЫН ТАРЫХЫЙ ДООРУ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫК
ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ**

Көчкөнов А.

**ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭПОХА И ТВОРЧЕСКОЕ СВОЕОБРАЗИЕ
ПОЭТА ТУЯК**

A. Kochkonov

**HISTORICAL EPOCH AND THE CREATIVE ORIGINALITY
OF THE POET TUYAK**

УДК: 82/821.0

Макалада Туяк ырчынын чыгармачылык башаты, ал жашаган тарыхый доор жана кыргыз ырчыларындагы салттуулук менен акындын чыгармачылык өзүнчөлүгү жөнүндө кеп козголот.

Негизги сөздөр: маалымат, белгилүү, интонация, эмоция, тарыхый.

В статье рассматривается историческая эпоха жизни поэта Туяк, его творческое начало, поэтические традиции и творческое своеобразие.

Ключевые слова: информация, известный, интонация, эмоция, исторический.

The article discusses the historical epoch of the poet's life Tuyak, its creative, poetic tradition and creative originality.

Key words: information, famous, intonation, emotion, history.

XIX кылымдын экинчи жарымынан XX кылымдын биринчи жарымына чейинки мезгилде кыргыз элинин башынан тарыхый-экономикалык, саясий социалдык мааниси бар бир топ окуялар болуп өткөн. Карапайым калкты жоокерчилик көчмөн турмуш, уруучулукка бөлүнүп өз ара чабышуу өксүтүп, коогаландуу жашоо-турмушту өз көзү менен көрүп, өзү күбө болуп жашаган ырчылардын катарында Кыргызстандын түштүк-батыш чөлкөмүндөгү ичкилик элинен чыккан Туяк ырчы турат.

Туяк ырчынын туулган, өлгөн жылдары жөнүндө эл арасында ар түрдүү маалыматтар айтылып жүрөт. Акындын чыгармачылыгы жөнүндөгү алгачкы пикирди акын Э.Эрматов билдирип, ырчынын туулган жылын болжол менен 1840-жылдарга туура келет деп белгилейт.

Туяк ырчы өзү жөнүндө эч кандай маалымат калтырган эмес, эл оозундагы чыгармаларынан да байкай албайсың. Туяк ырчынын өлгөн жылы жөнүндө да биздин колубузда эч кандай официалдуу маалымат жок. Айылдагы акындын туугандарынын, карыялардын айтымына караганда Туяк ырчы 1912-жылы киши колдуу болуп трагедиялуу дүйнөдөн өтүптүр.

Туяктын туулган жылы жөнүндө да так айтуу кыйын, ошентсе да ар нерсеге сарасептүү чебереси

Миталипов Жумабай аксакалдын энесинин айтымы боюнча болжолдуу түрдө белгилөөгө туура келди.

Атасы Элназар колу жукараак жакыр адам болуптур. Туяк ырчы – төөлөстүн буйга уруусунун карынчы уругунан. Кадамжайдын Исфайрам суусунун жээгинде Пум деген айылда 1856-жылы туулган. Ал төөлөс уруусунун ичиндеги белгилүү бийлердин уругунан чыгат. Туугандарынын ичинен Кокон хандыгынын ордо кызматына аралашкан белгилүү миң башылар да болгон экен. Жогоруда белгилегендей, ырчынын канча жашынан баштап эл алдына чыгып ырдаганы боюнча бизде так маалыматтар жок. Ырчыны уккан-билген аксакалдардын сөзүнө караганда 14-15 жаштар чамасында эл алдына чыгып ырдай баштаптыр. Ал мезгилде чыгармачылыктын күчтүү булагы айыл-ападагы, той-тамашадагы оюн-зоок, ырчылар, жомокчулар боло турган.

Кыргыз элинин маданий өсүп-өнүгүү жолундагы кенири масштабдуу, элге кенири тараган тарбиялык да, дүйнө таануучулук мааниге да ээ болуп, газета-журнал жок кезде газета-журналдык, театр жок кезде театрдын ролун аткарган орчундуу өнөр ырчылык өнөр болгон.

Туяктын ырчылык, төкмөлүк, артисттик, комузчулук, кыякчылык өнөрлөрүнө, адамгерчилигине жана устаттык кадыр-баркына кылдат баа берип, Туяк жөнүндө көргөн-билгендердин баардыгын кенен-кесири айттырып, кагазга түшүрүп калганда, айылдагы куймакулак сөзмөрлөрдөн, ырчылардан мезгилинде чогултуу жүргөндө ушу бүгүнкүдөй ахывалга түшпөйт элек.

Ичкилик элинде көпчүлүк ырчылар комузсуз, өзүнө тиешелүү ичкилик обону менен, акындык ой ырга айланып куюлушуп турган чакта, ага анын мимикасы, кыймыл-аракет, интонациясы, жестикуляциясы, аткаруучулук илхому жана дымагы кошулуп, бирде үн ичкерип, бирде жоондоп «ээй» деген созулмалар менен коштолгондо ыр толук көркүнө чыгат, ажары ачылат, уккан кишинин моокуму канган. Төкмөчүлүк өнөр – жандуу поэзия, сахна, театр; анын элесин, эмоциялык күчүн бузбай кагазда сактап калуу мүмкүнчүлүгү жок.

Туяк жаштыгынан жетим калып, ата-эненин мээримин көрбөдү. Атасынын бир туугандарынын малын багып, эптеп өлбөстүн күнүн көрөт. Кой кайтарып жүргөндө жаратылыштын ажайып кооздугу, андагы канаттуулардын миң түркүн үнү, жан-жаныбарлардын кыймылы, жаш Туяктын делебесин козгоп, аш-тойлордон көрүп калган ырчы-жомокчулардын кыймылын туурап, сөз кошуп өзүнчө кыңылдап жүрөт.

Күндөрдүн биринде Кара-Жыгачта Алымбай той кылат, тойго алыс жакындан меймандар, ырчылар, жомокчулар, коңшу өзбек туугандардын маскарапозу, карнайчы-сурнайчылары келет. Күн сайын кой кайтарып, койдон башка эрмеги жок Туяк, өзүнчө эле дегдеп туугандарынын уруксаты менен ушул тойго барат. Тойго алысыраак тууганынын атына учкашып, жол бою эт жүрөгү алып учуп делөөрүп, ичинен өзүн-өзү күүлөп келе берет. Кээ-кээде чыдабай кетип үнү сыртка чыгып кетет. Сапарлаш шериктеринин тыңсынган бирөөсү: «Иией Туяк, саңа нима болду? Мал кайтарып жүрүп шайтаның күчтүү болуп кеткенби, өзүң менен өзүң сүйлөшүп калгансың, ойдо жок шумдукту баштап, бакшылардай эбиреп-себирегениңе жол болсун. Эл алдында оозуна киргенди оттоп бизди эл-журтгун арасында уятка калтырба, укам» - дейт кыйынсынып. Туяк үн чыкпай, жым болот. Ушул тапта тойго барып ырдайын деп суранса, акалари уруксат берер түрү көрүнбөйт, той кызуу жүрүп жаткан экен. Күтүрөгөн элдин маңдайында бир топ атчан ырчылар той өткөргөн адамдын аброюн көтөрүп мактап ырдап жатышыптыр. Келген конокторду дасторконго чакырышат. Туяк: «Ава, менин курсагым ток, али жебейм ырчыларды тамаша кылайын, атыңызды мага бере турунуз», - деп, агасынан суранат. Мээримдүү мамиле жаш ырчынын делебесин козгоп, жүрөгүнүн түпкүрүндөгү ыраазычылык Туякты ырчылардын катарына алып келип кошот. Бир кезде элдин арасынан кимдир бирөө: «Ой, мынабу жаш жигит ырчылардын жанында эмне турат сөптүрөп, оозунда сөзүң барбы же жокпу?» - деп, анын намысына тиет, араң турган Туяк:

Мен айтпасам ким айтат,
Пумдун бийик төрлөрүн.
Күн тиреген арчасын,
Жер жайнаган гүлдөрүн.
Карамати шу жерде,

Каймактап жаткан дүйнөнүн, - деп ыр жамгырын нөшөрлөтүп төгүп узак ырдап, балалыгы өткөн жердин кооздугун бейиш жерине айлантырып, эл жыйналган жыйында биринчи жолу ырдап, калайыктын назарына түшкөн экен.

Чындыгында, өз колу менен жазып калтырган өмүр баяндык маалыматы болбогондуктан, Туяктын адамдык турпаты, чыгармачылык бөтөнчөлүгү жөнүндө эл арасында ар кандай уламыш сөздөр кеңири тарап, ушул күнгө чейин ар түрдүү варианттарда айтылып келүүдө.

Туяктын Ормон, Макамбай, Жоробай деген үч уулу болуп, акынды айыпка жыгуунун жолун издеген жергиликтүү бийлер уулу Ормонду ууру атка кондуруп, ырчыны өз элине батпай жер кезип кетүүгө мажбур кылат.

Туяк эл арасынан жер кезип жүрүп Кетмен-Төбө, Аксы, Өзгөн, Кокон, Анжиан, Жалал-Абад, Базар-Коргон, Алай өрөөнүндөгү ыр ышкыбоздору менен бирге алардын таасирин алып, өз журтунун чыгармачылык өнөрүнүн өсүшүнө өбөлгө түзөт.

Жалал-Абад, Канабад,
Жердин баарын кыдырдым.
Ичкиликти аралап,
Элдин баарын кыдырдым.
Көрдүм барып Өзгөндү,
Күрүчтөй төктүм сөздөрдү.
Коконго барып ырдагам,
Кара көз сулуу кыздардын
Кызматын көрүп жыргагам.
Ош пиримде ырдагам,
Оймук ооз кыздардын
Оюнун көрүп жыргагам.⁴

Акын өзү көрүп билген элдин турмушун, географиялык аталыштар анын чыгармаларынан орун алып, поэтиканын күчтүү тили менен берилет. Далай аш-тойлордо ырдайт, бай, бийлердин сыйын көрөт. Ноокатта бир чоң бай той берип, атактуу ырчыларды тойго чакырат. Тойдо түрдүү оюн-зоок болуп, акындар айтышат, бул мезгилде Туяк:

Үстүмө кымкап кийгенмин,
Туйлатып тулпар мингенмин.
Тийишип койгон акынга,

Турумтай болуп тийгенмин, - деп баралына жетип чыгармачылыктын өр жолунда өз талантына ишенч артып, келечекке максатуу карап калган чагы болот.

Өз туугандарынан кордук көрүп, бөтөн элде, бөтөн жерде жүрүп, агайын-тууган, эл-журтгун сагынуу акындын жүрөгүн дайыма ээлеп турган.

Агайын тууган элге бап,
Алтындуу эгер атка бап.
Атка ылайык болбосо,
Алтының ал да ташка чап.
Астыңда атың болбосо,
Дегдегениң бекер гап.
Агайын тууган болбосо,
Мен дегениң бекер гап.

Туяктын чыгармачылыгынын өнүгүшүнө, калыптанышына аш-тойлордогу эчен-эчен кыйын актандай акындардын, колунан көөрү төгүлгөн уста, зергерлердин таасири күчтүү экендигин оңой эле байкайбыз.

Ошентип ырчылардан үйрөнгөн ырларына өз оюнун чыгарып кошуп ырдап жүрүп, «Элназар устанын баласы ырдайт экен» дедирип, эл оозуна кирип, бара-бара эл чогулган аш-тойлорго чакыртылып, өз оокатын

өткөрүүгө жарап калат. Ушул бирин-серин ырчылардын ырлары, жомоктору, эл арасынан көргөн уккан кызыктуу сөздөр, жаш ырчыга дем берди. Ырчылык көрөңгөсү барган сайын тыңый баштайт.

Жашоо чөйрөсүнөн алган мындай алгачкы таасирлер, акындын ырчылык өнөрүнүн багытына кең жол ачып берет. Жаратылыш сулуулугун сүйүп, табиятка тойбой, ырчылыкка чындап бет алган мезгилинде:

Алтын аккан ичиде,
Алаамат бар күчүдө.
Шыпаа болгон ар кандай,
Айыкпаган печелге.
Кимди болсо эмдеген,
Кучак жайып жердеген.
Исфайрамды көрбөгөн,
Бейиш эмне билбеген,
Ооматы күч бул дайра.
Октурулган нур дайра,
Таамын татсаң бир жолу,

Таткын келет миң кайра, - деп, акын балалыгы өткөн, киндик каны тамган мекениндеги Исфайрамдын улуулугун даңазалап жар салат. Ыр абдан жандуу чыккан, эмнеси болсо да, ырчы келечегине үмүттүү карап, чыйралып, көркөм өнөргө, ар түрдүү өнөр үйрөнүүгө шашат.

Көйгөйлүү жашоо акындын турмушуна сиңип, жан дүйнөсүн ыр ээлеп келе жаткан бул мезгилдеги анын жеке турмуштагы эң орчундуу окуялардын бири кетмен-төбөлүк Токтогул, Коргол ырчылар менен жолугушуусу эле. Кыргыз журтчулугуна белгилүү актаңдай акын Коргол Туяктын ырчылык өнөрүнүн кайталангыс курчтугун даңазалайт:

Исфайрамды бойлогон,
Ырчылык менен тойлогон.
Кудаяр Ханга тийишип,
Бул мээнет ишти ойлогон.
Кызыл тилдин айынан,
Кылычтан жерге сойлогон.

Кайран ырчы Туяк да өткөн дүйнөдөн, - деп өзүнүн «Дүйнө» деген ырында философ акындар Женижок, Токтогул, Барпы акындардын катарына коюп ырдайт. Туяк дасыккан, элге белгилүү болгон ырчылар менен жолугушуп, өзүнүн андагы акыбалын, ал акындардын өзгөчө талант даражасын, ырчылык жөндөмүн көрүп сынчылык сыпатан бир топ эле өз чыгармаларында чагылтыптыр.

Жылдызы болбой түн болбойт,
Жыпары болбой гүл болбойт.
Жөө жүрүп жөңкүп ырдаган,

Ырчыларда сүр болбойт, - деп өз жеке чыгармачылыгына, турмуш деңгээлине пикир жаратат.

Көк-Талаалык Эрдөөлат аксакал атасынын өз оозунан Туяктын Токтогул менен жолугушканын, ал

эмес Токтогул кыраакы, даанышман адам болгондуктан Туяк ырчынын талантын баалап:

Ээрчип жүрүп Туякты,
Эми көрдүм буякты.
Туягым турса жанымда,
Туйгандай болом кубатты.
Көргөндөй болом көзүнөн,

Күйүп турган чыракты, - деп, ырдагандыгын жанында сактап жүргөн. Туяк ырчынын буга чейинки бир билгени элдик ырчылардын көңүлгө уялаган ырлары ырчыга ыр, азык болуп берсе, Токтогулга жолугушуусу жалындап тутана албай турган талантын жалындагып, тутандырган экен.

Туяк Токтогулга жолуккандан кийин, комузчулук өнөрдүн чоң мектебине туш келип, топ түзүп, ырчылык менен комузчулуктун чоң жолуна түшөт. Чоң акындар менен жолугушуу, Туякты чукугандай сөз тапкычтыкка, баамчылдыкка, турмуш чындыгын тайсалдабай туура ырдоого багыттаган. Өзгөчө комуз чертүү ыкмаларынан баштап айтыш, алым сабак айтыш, санат, терме өндүү салттуу ырларды, чоң дастандарды, кайсыл жерде кандайча ырдоо зарылдыгын, ырчылык өнөрдүн маданиятын, эстетикалык багытын, көңүл коюп үйрөнгөн. «Жолумду жолдогондор өссө экен» деп, устаз-шакирт маселесине көп камдангандыгы жөнүндө эл арасында аңыз кеп жүрөт. Молдо Нияз, Абдумомун, Анарбай апыз сыяктуу элдик ырчылар менен чыгармачылык байланышта болуп, аш-тойлордо төкмөлүк өнөр боюнча баарлашып тургандыгын тарых барактары ырастайт деп ойлойбуз.

Туяктын чыгармачылыгындагы туңгуч ырларынын катарында “Исфайрам”, “Балалыгым калган жер” сыяктуу ырлары турат. Ырларда, негизинен, акын өзү туулуп- өскөн жердин кооздугу, агып жаткан суусунун кадыр-баркы, түбөлүктүүлүгү, жашоо үчүн зарыл болгон мөмө-жемиши – жалпы эле күндөлүк тиричиликтин негизи катары чагылдырылат. Туяктын ырларындагы салттуулук мына ушул алгачкы ырларынан эле ачык байкалат. Чыгармачыл адамдар эң алгачкы кадамды өзүнө чейинки көндүм жолго түшүп же салттуу чыгармалардан баштайт.

Адабиятчы, окумуштуу Ж.Таштемиров акындар поэзиясындагы салттуулукту, алардын ырларындагы түр жагынан болгон окшоштуктан жана акындар колдонгон көркөм ойлоо ыктарынан көрөт¹⁰.

Төкмө ырчылардын өнөрү, бири-бирин ээрчип үйрөнүшүп жугузары жөнүндө акындар өз чыгармаларында көп эле жолу кайталап өткөндүгүн белгилүү акын Токтогулдун ырларынан да байкайбыз.

Кыргызда нечен ырчы өткөн,
Кыйласы муңдуу күү черткен .
Биринин жолун бири улап,
Бара-бара күчөткөн.

Кыргыз ырчылар поэзиясында салттуу жолго түшүп алып чоң акындарды туурап ырдаган өнөр үйрө-

нүү салты, өзгөчө белгиленип жүрөт. Акындар агын сууларга карата ырдалган ырларында турмуштагы агын суунун кадыр кымбаты, анын асылдыгы ырдалып келген. Туяктын «Исфайрамы» ошондой салттуулукту улап адамзат турмушу үчүн жашоо катары берилет.

Башы туюк капчыгай,
Сайда болот аккан суу.
Издегенде табылбас,
Жайда болот аккан суу (Жеңижок).
Ак мөңгүдөн сызылып,
Агып жаткан Исфайрам.
Ар коктудан кошулуп,
Күлүк болгон Исфайрам (Туяк).

Мындан Туяктын элдик ырлардагы салттуулукту улап, өзүнчө поэтикалык ат менен өз алдынчалыкка умтулгандыгы көрүнүп турат.

«...Оозеки чыгармачылыкта «салттуулук» натыйжа чыкпай турган форма эмес, ал өзүнүн принциптеринде өздөштүрүлөт да, чыгармачылыктын өнүгүшүнө жана жаңы формалардын түзүлүшүнө мүмкүнчүлүктөрдү ачат», - деп окумуштуу А.Евгеньева туура белгилеген. Турмуш өзү далилдеп тургандай, ырчылык өнөргө түшкөн жаш адам өз жолун, өз стилин тап-

кыча, мурдатан иштелип чыккан даяр усулду үлгү катары кармашып туу тутушат да, түйшүктөнүп изденүү менен гана чыгармачылыгын калыптандырып, жаңы ык, формаларды өздөрү да өз алдынча пайдалана башташат.

Туяк ырчынын чыгармачылыгы бир топ жогорулап калган мезгилде, салттуу темага кайрылып, бул мезгилде акын чоң ырчы катары, ошол теманы өз алдынча өнүктүрүп, жаңы түр, жаңы форма берип, түрлөнтүп ырдагандыгын байкайбыз. Туяк ырчынын чыгармачылыгына баа берип, унутта калган чыгармаларын эл арасынан жыйноо- келечектин иши.

Адабияттар:

1. Сооронов О. Туяк ырчы жана ичкиликтерге байланыштуу айрым сөздөр // Адабий Алатоо, 2006. - №10. - Июнь.
2. Эрматов Э. Туяк ырчы // Тулпар журналы, 1993. - №1. - 21-б.
3. Туяк ырчы. (Түзгөн: Эрматов Э.). - Ош, 2005. - 11-б.
4. Коргол ырчы. "Кыргыз поэзиясынын антологиясы." 2-том. - Б.: "Кыргызстан-Сорос" фонду, 2000. - 30-б.
5. Таштемиров Ж. Токтогул жана акындык поэзия. - Ф.: Илим, 1980.
6. Токтогул. 2 томдук. - Ф.: Адабият, 1989. - 235-б.
7. Жеңижок. - Ф.: Кыргызстан, 1982. - 87-б.

Рецензент: к.пед.н., доцент Миталипов К.